

*HUMANİTAR ELMLƏRİN
ÖYRƏNİLMƏSİNİN
AKTUAL PROBLEMLƏRİ*
Ali məktəblərarası tematik məcmuə

*АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ИЗУЧЕНИЯ
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК*
Межвузовский тематический сборник

*THE ACTUAL PROBLEMS
OF STUDY OF HUMANITIES*
*The thematic collected articles
among the high schools*

Bakı
*** 2001 ***

**ӨЗЭЛ ВЭ ДӨВЛӨТ АЛИ МӨКТӨБЛЭРИ:
МАЛИЈЛЭЛЭШМЭ, ИДАРЭЕТМЭ ВЭ ФУНКЦИЈАЛАР**

Өзэл төһсиллө дөвлөт төһсилини мүгајисө едөркөн ашагыдакы мөгам-
лара дигтөт јетирмөк лазымдыр. Рочер Кейчер [1; 2] бу мүгајисөдөн бөһс
елөрөк дөвлөт төһсили вө өзэл төһсил арасында 3 тип бөлкү көстөрир:
күтлөви өзэл вө мөһдуд дөвлөт төһсили, паралел дөвлөт вө өзэл төһсил,
күтлөви дөвлөт вө мөһдуд өзэл төһсил.

Биринчи нөв бөлкүдө тарихи вө итгисади сөбөблөрдөн өзэл төһсил
дөвлөт төһсилиндөн тез јараныб вө инкишаф етмөјө башлајыб. Ағыллы
сијасөт јеридөн дөвлөт исө артыг инкишаф етмөкдө олан өзэл төһсилини
инкишафына нөинки мане олмамыш, әксинө белө төһсил мүөссисөлөринин
инкишафыны малијјөлөшдирмөји өз өһдөсинө көтүрмүшдүр. Ахы артыг өз
инкишаф өн'өнөсинө малик олан өзэл төһсилини инкишафынын
гаршысынын алынмасы мүөјөн мө'нада тарихин кедишини кери дөндөр-
мөјө чөһд етмөк оларды. Одур ки, дөвлөт нөинки буна мане олмур, һөтта
мүөјөн андан башлајараг өзэл төһсилини инкишафына көмөк етмөји гөрара
алыр вө ону малијјөлөшдирир. Белө төһсил мүөссисөлөринө кениш сәр-
бөстлик верилир вө белөликлө дө елкөдө төһсилө олан әсас төлөбат әсасән
өзэл төһсил мүөссисөлөринин һесабына өдөнилир. Белө бөлкү нөвүнө ми-
сал олараг Јапониянын али төһсил төчрүбөсини көстөрмөк олар.

Икинчи нөв бөлкүдө, јөни паралел өзэл вө дөвлөт төһсилиндө дөвлөт
өзүнөмөхсус төһсил мүөссисөлөринө гојдуғу сәрмајөни өзэл төһсилө дө

Гуманитар елмәрин өјрәһилмәсинин актүал проблемләри

гојур вә бу заман дәвләт һәр тип тәһсилин паралел инкишафында ејни дәрәчәдә марағлы олур. Буна АБШ-ын тәчрүбәси әјани мисалдыр.

Кениш дәвләт вә мөһдуд өзәл тәһсил бөлкүләриндән сөһбәт ачаркән гејд етмәлијик ки, бу заман али тәһсилә олан тәләбат әсас етибарилә дәвләт тәһсил очағларынын һесабына өдәнилик вә өлкәнин тәһсил сијасәти әсасән дәвләтә мәхсус тәһсил мүәссисәләринә үстүнлүк верир; лакин бу јолла тәһсил проблемләрини там һәлл етмәк мүәјјән чәтинликләр төрәдир вә бир сыра сәбәбләрдән, о чүмләдән малијјә мәсәләләрилә бағлы дәвләт мүәссисәләриндә мүәјјән бөһран јараныр вә бу бөһрандан чыхыш јолуну асанлашдырмағ мәгсәдилә өзәл бөлмәнин јаранмасы зәрурәти мејдана чыхыр вә бу бөлмә инкишаф едиб кенишләнир. Азәрбајҗанда өзәл тәһсил бөлмәсинин јаранмасы просесинә нәзәр салсағ, кәрәрик ки, бу просес мөһз јухарыда дејиләнләрлә изаһ олунур вә беләликлә Азәрбајҗанын тәчрүбәси кениш дәвләт вә мөһдуд өзәл тәһсил бөлкүсүнә кәзәл мисалдыр.

Ајдындыр ки, ики нөв варлығын һәр бири (бизим һалда тәһсилдә өзәл вә дәвләт сектору) гаршылығы мугајисәдә даһа јахшы дәрк олунурлар. Одур ки, һансы өлкәдә һансы нөвә, јәни өзәл, јохса дәвләт тәһсилинә үстүнлүк верилмәсинә бахмајарағ, тәһсилин инкишафы мөһз бу ики секторун объектив мугајисәсиндән вә бу мугајисәнин тәһсириндән тәкан кәтүрүр. Жамес Естелла [3] өзәл вә дәвләт али тәһсилләриндән бөһс едәрәк кәстәрир ки, дәвләт вә өзәл секторларын мугајисәси вә бу мөвзуда доған мүбаһисәләр сон мөгамда ишин сәмәрәлијилә доғру инкишафына јалныз мүсбәт тәһсир кәстәрир.

Мөһлүмдур ки, өзәл-дәвләт мугајисәси һәр ики секторун мөвчуд олдуғу јәрдә башлајыр. Бу бахымдан Азәрбајҗан артығ һәр ики секторун вар олдуғу бир мөкәндыр вә тәһсимијин кәләчәк инкишафыны дүзкүн истигамәтләндирмәк, бу јолда чөмијјә тәрәфиндән һәр ики сектора дүзкүн гијмәт верилмәсини тәһмин етмәк үчүн белә бир тәһлилә хүсуси еһтијаж дүјүлүр.

Дәвләт-өзәл мүнәсибәтләрини тәһлил едәркән терминләрин јерлириндә ишләнилмәсинә диггәт вермәк лазымдыр. Диггәтсизлик учбатында мугајисә заманы мүәјјән гарышығлыға јол верилә биләр вә бу бизи мәгсәдимизин әсас јолундан чыхара биләр. Мәсәлә бурасындадыр ки, дәвләт вә дәвләт сектору анлајышлары мүхтәлиф шејләрдир, бунлары гарышдырмағ лазым дејил. Дәвләт - дәвләт сектору, дәвләт - өзәл сектор, дәвләт сектору - өзәл сектор мүнәсибәтләрин һәр бири ајрыча тәдгигатларын мөвзуларыдыр.

Бизим мәгсәдимиз исә конкрет оларағ али тәһсилдә дәвләт секторуну вә өзәл сектору мугајисәли арашдырмағдыр.

Үмумијјәтлә, дүнја тәчрүбәсиндә али тәһсилдә дәвләт вә өзәл

бөлмөнүн мугажисәли өjrөнилмәси бир сыра тәдгигатчыларын јазыларында өз әксини тапмышдыр. Хусусән дә Левј Даниел [4;5] өз тәдгигатларында бу мәсәләләри кениш тәһлил етмишдир.

Тәдгигатчынын фикринчә, өзәл вә ја дөвләт адланан мүәссисәләр (бу али тәһсилдә дә беләдир) фәалијјәтләринә көрә һеч дә һәмишә «өзәл» вә ја «дөвләт» олмулар. Белә ки, өзәл тәһсил мүәссисәләри дөвләт тәрәфиндән јардым ала биләр, дөвләт тәһсил мүәссисәләри исә мүәјјән бизнес јардымы ала биләрләр. Әлбәттә Левј Даниелин [4] бу фикри илә разылашмамаг олмаз. Одур ки, бу мә'нада өзәл тәһсил мүәссисәләри мүәјјән гәдәр «дөвләтинкиләшир», дөвләт тәһсил мүәссисәләри исә мүәјјән гәдәр «өзәл» сәһәјә нүфуз едир. Она көрә дә дөвләт вә өзәл сектор арасында дәгиг бир тәчрүбәјә әсасланан фәалијјәт ардычылығы јохдур вә бу икимә'налылығы һәмишә дөвләт вә өзәл секторун мугажисәли өjrөнилмәсиндә проблем кими мејдана чыхыр. Үмумијјәтлә, һәмишә дөвләтин өзәл тәшкилатлара, өзәл тәшкилатларын исә дөвләт апаратына нүфуз етмәси мүшаһидә олунур. Она көрә дә бу мүнәсибәти гаршылығы арашдырмагла јанашы, онлары конкрет критеријалар үзрә гаршы-гаршыја гојмаг лазымдыр.

Узунмүддәтли арашдырманын нәтичәси олараг Левј Даниел белә гәрара кәлир ки, бу ики бөлмәни мугажисә едәркән 3 әсас критеријаја дигтәт јетирмәк лазымдыр. Даһа доғрусу, бу чүр мугажисә мәнз 3 критерија үзәриндә чәмләшмәлидир: малијјә, идарәетмә, функция. Фикримизчә, бу 3 критерија али тәһсил мүәссисәнин «өзәллији» вә ја «дөвләттилијини» характеризә едән әсас амилләрдир.

Бурада биз кәстәрилән бу амилләрә көрә Азәрбајчанда дөвләт вә өзәл али тәһсил мүәссисәләринин фәалијјәтини тәһлил етмәјә вә беләликлә дә онлар арасында охшар вә фәргли чәһәтләри кәстәрмәјә чалышачағыг.

Азәрбајчанда али тәһсилин башланғычы әсрин әввәлине кедир. 1919-чу илдә илк университетин јарадылмасы өлкәнин һәјатында ирәлијә атылмыш нәһәнк бир аддым иди. һәмин вахт Парламентдә университетин јарадылмасы илә бағлы музакирәләр кечирәркән сөјләнилән ашағыдакы фикир Азәрбајчан үчүн илк али мәктәбин бөјүк ролуну вурғулајыр.

«Азәрбајчан парламенитдә университетин јарадылмасы һагғында ганунун гәбул едилмәси узунөмүрлү тарихи әһәмијјәтә маликдир» [6; сәһ 5]. Тәхминән 1917-чи илдән сонра Азәрбајчанда халғын савадланмасы јолунда хәјли планлы ишләр көрүлмүшдүр вә бунун кулиминасијасы олараг мәнз али мәктәбләр јарадылмаға башламышдыр. Бу просесин нечә башланмасы, онун кедишиндә мејдана чыхан манәә вә бөјүк чәтинликләр барәдә вә бунлара бахмајараг тәһсилин инкишафында, о чүмлөдән али тәһсилин инкишафында көрүлән ишләр барәдә Т.А.Мусајева [7] өз әсәриндә кениш сөһбәт ачмыш вә тәһлил вермишдир. Објектив сәбәбләрә көрә бүтүн бу

Һуманитар елмәдрин өйрәһилмәсинин актүал проблемләри

фикирләрин коммунист руһу алтында апарылмасына баһмајараг, бу әсәр Азәрбајчанда төһсилин, еләчә дә али төһсилин инкишаф јолуну дәгиг статистика илә әкс етдирән бир әсәрдир.

Т.А.Мусајева өз әсәриндә гејд едир ки, "али мөктәбин јарадылмасы просесиндә онун мөгсәд вә функцияларынын мүәјјәнләшдирилмәси, структура, идарә олунамасы вә ишләмә методларынын ајдынлашдырылмасы әсас мәсәләләрдир" [7; сәһ 97]. Ирәли сүрүлән бу фикир, сөзсүз ки, бу күн дә өз гүввәсиндә галмагдадыр.

1991-чи илдә Азәрбајчан мүстәгил дәвләтә чевридикдән сонра төһсилин инкишафы, о чүмлөдән али төһсилин инкишафы өзүнүн јени мәрһәләсинә гәдем гөјду. Белә ки, өлкәдә мөвчуд олан вә дәвләт тәрәфиндән малијјәләшдирилән дәвләт али мөктәбләрилә јанашы, өзәл төһсил мүәссисәләри јарадылмаға башлады.

Бу күн Азәрбајчанда 18 өзәл вә 29 дәвләт али мөктәби мөвчуддур.

Инди бу ики секторун фәалијјәтини јухарыда көстәрилән 3 критерија үзрә төһлил етмәгә чалышаг.

Малијјәләшмә

Али төһсилин һансы малијјә һесабына кенишләниб инкишаф етмәси мәсәләси бир сыра тәдгигатчыларын әсәрләриндә арашдырылмышдыр. Вилјам Боуен [8], Ричард Ч. Ахт [9] өз арашдырмаларында бу мәсәләгә кениш јер ајырмаш вә көстәрмишләр ки, дәвләт али мөктәбләрилә јанашы, өзәл али мөктәбләрин дә дәвләт тәрәфиндән малијјәләшдирилмәси вә ја малијјә мәсәләсиндә дәвләт тәрәфиндән көмәк көстәрилмәси өлкәдә али төһсилин инкишафы үчүн әсас шәртләрдәндир. Вилјам Боуен [8] көстәрир ки, бу јолда өзәл али мөктәбләр дәвләтдән көрмәк истәдикләри конкрет ишләрә малијјә ајрылмасыны хаһиш едә биләрләр. Дәвләтдән исә истәнилән белә тәклифләрә кифајәт гәдәр дигәтлә јанашылмашдыр. Мәлүм олдугу кими, Азәрбајчанда дәвләт али мөктәбләри дәвләт бүдәсиндән малијјәләшдирилир. Малијјәләшдирмә маашларын верилмәси, һазыи аваданлыпларын алынмасы илә јанашы, али мөктәбин инкишафына да ајрылыр. Бүдчә вәсаитиндән башга дәвләт али мөктәбләри ашағыдакы мәнбәләрдән дә малијјәләшдирилә биләр:

- төһсил мүәссисәсинин тәдрис, слм, истәһсал вә дикәр хидмәтләр кәтаблиндә әлдә етдији кәлир;

- һүгути вә физики шәхсләрин мүгавилә әсасында мүтәхәссисин һазырлығы, ихтисасартырма вә кадрларын јенидән һазырланмасы үчүн қардыглары вәсаит;

- һүгути шәхсләрин көнүлү ајырмалары, физики шәхсләрин јардымы; [10; маддә 55].

Лакин садаланан бүтүн бу мөнбөлөр формал характер дашыјыр вэ эсас малијјэ мөнбөји олараг дөвлөт бұдчәси галыр вэ беләликлэ дөвлөт али мэк-төблөри дөвлөт һесабына јашајыр, кенишлөнир, инкишаф едир.

1994-чү илдән е'тибарән республиканын дөвлөт али мэктөблөрине өдөнишсиз эсасларла бөрабөр, өдөнишли эсасларла да төлөбө гәбулу апарыгыр.

1999-2000-чи тәдрис илиндә дөвлөт али мэктөблөрине ајрылан план јеринин тәхминөн јарысы өдөнишли эсасларла олмушдур. Өдөнишсиз эсасларла план јери 10666, өдөнишли эсасларла 10025 нәфәр олмушдур. Беләликлэ, артыг 5 илдир ки, дөвлөт али мэктөблөри мөвчуд малијјэ мөн-бөлөриндөн башга, јени бир малијјэ мөнбөји әлдә етмишдир. Бу өдөнишли эсасларла дөвлөт али мэктөблөриндә охујан төлөбөлөрин өдөдикләри тәһсил һагыдыр. Беләликлэ, дөвлөт али мэктөблөри дөвлөт бұдчәси илэ јанашы, төлөбөлөрин өдөдикләри тәһсил һаглары һесабына јашајыр. Даһа доғрусу, дөвлөт али мэктөблөри дөвлөт бұдчәсиндөн малијјөлөшмөнин чөтинлөшдији бир дөврдә төлөбөлөрдән алынан вәсаит һесабына өз варлыгыны сахлајыр.

«Өзәл али мэктөблөрин малијјөлөшдирмә мөнбөлөри, бұдчә вәсаитләри истисна олмагла, дөвлөт тәһсил мүәссисәсинин малијјөлөшдир-мә мөнбөлөрилә ејнидир» [10; маддә 55].

Кәсинликлэ гејд етмәк олар ки, бу күн өзәл али мэктөблөрин эсас малијјэ мөнбөји төлөбөлөрин өдөдији тәһсил һагыдыр. Доғрудур, бә'зи өзәл али мэктөблөр мүхтәлиф бејнәлхалг мүсабиләрдә иштирак етмәклә грантлар алыр (Хәзәр Университети, Гәрб Университети, Тәфәккүр Университети, Америка Университети, Одлар јурду Университети вә с.) вә алынан вәсаити университетин мадди-техники базасынын вә бејнәлхалг әла-гәләринин күчләндирилмәсинә хәрчләјир. Лакин, сөзсүз ки, бу вәсаитләр али мэктөбин јалныз чох кичик конкрет төлөблөрини өдәјир. Она көрә дә бу мөнбөјә университетин «голундан галдыран» бөјүк бир мөнбө кими бахылмасы чөтиндир.

Беләликлэ, эсас кәлир мөнбөји төлөбөлөрин өдөдији тәһсил һагы олан, дөвлөтдән бир манат белә јардым алмајан өзәл али мэктөблөрин һансы малијјэ чөтинликләрилә гаршылашмагыны тәсәввүр етмәк бөјүк усталыг төлөб етмир. Үстәлик һәлә өзәл тәһсил мүәссисәлөриндән верки, өдөнч вә рүсумларын тутулмасы да малијјэ проблемләрини кифајәт гәдәр дөринлөшдирир. Тәһсил Ганунунун 55-чи маддәсиндә охујуруг: «Тәһсил мүәссисәсинин әлдә етдији өләвә вәсаит вә тәһсилин инкишафы вә мадди-техники базасынын мөһкәмләндирилмәсинә јөнәдилән вәсаитләр верки, рүсум вә өдөнчлөрдән азаддыр». Үстәлик, демәк олар ки, бүтүн өзәл али мэктөблөрин өз низамнамәлөриндә дә буна ујғун маддә мөвчуддур (Бу низамнамәләр Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлији вә Әдлијјә

Һуманитар елмларин өјрәнилмәсинин актүал проблемләри

Назирлији төрөфиндөн гејдијјата алынмышдыр). Лакин өлкәдә мөвчуд ола вә һазырда гүввәдә олан мүхтәлиф ганунлар арасында (бизим һалда төһсил вә верки ганунлары) зиддијјетли мөгамларын варлығы үзүндөн бу мөсәлә һәлә дә проблем олараг галыр.

Өзәл али мөктәбләрдә малијјә мөсәләләрини төһлил едәркән бәзи башга мөгамлара да тохунмаг лазымдыр. Өлкәнин игтисади вәзијјәтинин чох да јүксәк олмадығы бир шәраитдә, 1.000.000-дан чох инсанын гачгын, көчкүн кими чадырларда јашадығы бир дөврдә өзәл али мөктәбләрин гајғылары да бир аз артмыш олур. Демәк олар ки, һәр бир өзәл али мөктәб-дә бөјүк сајда гачгын, көчкүн, шәһид аиләләриндөн, ушаг евләриндөн олан төләбәләр төһсил алырлар вә сөзсүз ки, онларын чоху төһсил һаггын-дан азад олунур, галанлары исә чох символик төһсил һаггы өдәјирләр. Үстәлик чөмијјәтдә өзәл али мөктәбләрдән көмәк уманларын сајы күндөн-күнә артыр. Өзәл али мөктәбләр, садәчә мүрачиәт едән имкансыз аиләләрә көмәк әлини узатмагла кифајәтләнмир, һәм дә мүхтәлиф төшкилатлара китабларын, әсәрләрин нәшр олунмасына вә с. ишләрә мадди јардымлар көстәрирләр.

Һәјат сәвијјәсинин хејли ашағы олдуғу бир дөврдә, төбии ки, али төһсил алмаг истәјәнләрин сајы чох, бу истәјини һәјата кечирмәк имканы оланларын сајы исә кифајәт гәдәр азыр. Белә бир һалда али төһсил алмаг истәјәнләрә дәвләт төрөфиндөн мүәјјән көмәктмә програмларынын олмасы лазымдыр. Бу барәдә һазырда гүввәдә олан Төһсил Ганунунун 3-чү маддәсинин 5-чи бәндиндә дејилир: «Пуллу төһсил мүәссисәләриндә төһсил алан азтәминатлы вәтәдашлара ејни нөвдөн вә типдән олан дәвләт төһсил мүәссисәләринин нормативләри әсасында дәвләт төрөфиндән өдөнч верилир». Һәмин маддәнин 7-чи бәндиндә дејилир: «Дәвләт али мөктәб төләбәләринә төһсилени баша вурдугдан сонра 5 ил мүддәтиндә өдәмәк шәртилә кредит верә биләр». Бу мүддәалар Төһсил Ганунун јени лајиһәсинин 4-чү маддәсинин 4-чү бәндиндә бу шәкилдә верилмишдир: «Төһсил алдыглары мүддәтдә мадди еһтијачларыны өдәмәк үчүн али төһсил мүәссисәләриндә төһсил аланлара төһсилени баша вурдугдан сонра гајтармаг шәртилә кредит верилә биләр».

Төбии ки, Төһсил Ганунунда јер алмыш бу мүддәаларын һәјата кечирилмәси мадди вәзијјәти ашағы сәвијјәдә оланлара али төһсил алмагдә бөјүк дајаг олмагла јанашы, һәмин инсанларын төһсил алачаглары али мөктәбләрин дә малијјә дурумуна кифајәт гәдәр мүсбәт тәсир көстәрәрди. Лакин чох тәәссүф ки, бу мүддәаларын һәјата кечирилмә механизми ишләниск һазырланмадығындан онлар кағыз үзәриндә бир вәд олараг гајмагдадыр.

Гејд едәк ки, дунјанын габагчыл өлкәләриндә бу методларла али төһсил аланлара вә али мөктәбләрә көмәклик көстәрилмәси һәмишә дигтәл мәркәзиндәдир.

АБШ-ын бу саһәдә тәчрүбәсинә нәзәр салаг. АБШ-да федерал һөкүмәт төләбәләрә кениш төгаүд, ссудалар вермәклә онларын али төһсил алмаг имканларыны артырыр. Бу мөгсәдлә федерал һөкүмәт тәрәфиндән төләбәжә көмәк програмлары назырланмышдыр.

«Төләбәләрә бирбаша - әвәзсиз кредит айма программа», «Төләбәләри төһсил алдыгы мүддәтдә ишлә төмин етмә программа», «Төләбәләрә гарантлы кредит вермә программа», «Јухары курс төләбәләринин валидејнләринә кредит вермә программа» вә с. програмлар һәр чүр јолла кәнчләрә али төһсил алмаг үчүн кениш имканлар јарадыр. Бу барәдә Х.Синкотта, Р.Холден, Д.Гивенз [11] кениш сөһбәт ачыр, јухарыда ады чәкилен јардым програмларынын һансы шөртләр дахилиндә көтүрүмә мүмкүнлүјүнү ајдын көстәрирләр.

Гејд едәк ки, дүнјада төһсил саһәси бир сыра саһәләрлә бәрәбәр (сағламлыг, ичтимаи хидмәтләр, хејријјәчилик, дини фәалијјәт вә с.) мән-фәәтсиз саһә һесаб олунур. Бу фикир Төһсил Ганунун 17-чи маддәсиндә дә өз әксини тапмышдыр: «Өзәл төһсил мүәссисәләри маарифчилик - хејријјәчилик нијјәти илә јарадылыр вә шәхси газанч мөгсәди күдмүр».

Беләликлә, чәмијјәтдә төһсилини вә елмин инкишафына өз төһфәсини вермәклә јанашы, хејријјәчилик вә маарифчилик миссијасыны да өз үзәринә көтүрән өзәл али мәктәбләрин дөвләт али мәктәбләринә нисбәтән даһа бөјүк малијјә проблемләрилә үзләшмәләри көз габагындадыр.

Идарәетмә

«Идарәетмә - мүхтәлиф төбиәтли мүтәшәккил системин функцијасынын елемементи олмагла, онун мүәјјән структурларынын горун-масыны, фәалијјәт режиминин, програм вә мөгсәдләринин уғурла реаллашдырылмасыны төмин едир» [12; сәһ 34].

Р.Ағамалыјев [12] идарәетмәнин мүхтәлиф аспектләринә тохунмуш, Төһсил Назирлијинин идарәетмәдәки миссијасы үзәриндә кениш шөһр вермишдир.

О һәмчинин али төһсил мүәссисәләринин идарә олунмасында харичи факторун ролундан сөһбәт ачмыш, бурада бирбаша төһсир (дөвләт ичра һакимијјәти, һөкүмәт органлары, ганунлар, рекионда игтисади везијјәт, диқәр тәдрис мүәссисәләри, ичтимаи тәшкилатлар, ишә көтүрәнләр) вә долајы төһсир (рәгабәт, елми-техники тәрәгги, бејнәлхалг мүһит, ичтимаи-сијаси факторлар, өзәл сектор) компонентләрини көстәрмиш, идарәетмәдә дахили мүһит факторунун да әсас тәшкил етдијини вурғуламышдыр.

Азәрбајҗанда төһсилини идарә едилмәси төһсил һаггында гануна, мүвафиг ганунверичилик актларына, еләчә дә төһсил мүәссисәләринин өз низамнамәләринә осасланыр.

Дөвләт али мәктәпләри мөҗҗән олунмуш гаҗада сечилән вә ја төҗин олунан шәхс тәрәфиндән идарә олунур. Дөвләт али төһсил мүәссисәсинә ән бөҗүк харичи төһсир дөвләт ичра һакимиҗјети вә һөкүмәт органларынын төһсиридир. Дөвләт али мәктәбинин ректору бирбаша р еспублика президентинин фәрманы илә төҗин олунур. Бүтүн төдрис програмлары, гәбул планылары вә с. јухары төһкилатда - Төһсил Назирлиҗиндә төһсиг олунур. Доғрудур, бүтүн бу сәләһиҗјетләрин али мәктәбин өзүнә верилмәси, даһа доғрусу елм, төһсил, мәдәниҗјет сәһәләриндә хүсуси ролу олан, кадр потенсиалы вә мадди-техники базасы имкан верән бәһзи али мәктәпләрә мухтариҗјет верилмәси мәсәләси Төһсил Ганунунда (27-чи маддә) гејд олунур.

Бу мәсәлә илә бағлы Заһид Гаралов «Азәрбаҗчан төһсилени нечә көрмәк истәрдим?» [13] мөгаләсиндә кениш төһлил вермиш, идарәәтмәдә (о чүмләдән али төһсилини идарәолунмасында) мөвчуд проблемләрдән данышымыш вә бу проблемләрин һәлли үчүн өз төһклифләрини вермишдир.

«Университетләрә вә институтлара кениш мухтариҗјет верилмәлидир. Илк нөвбәдә: төләбә сечими, профессор-мүәллим һеҗәтинин сечими, штатларын саҗынын мөҗҗәнләшдирилмәси, дахилдә кадр деҗишиклиҗи вә с. мәсәләләр онларын мүстәгил һүтулларына дахил едилмәлидир» [13; сәһ 18].

Заһид Гаралов Азәрбаҗчанда төһсилини идарәолунмасында чоһпилләликдән, башга сөзлә төһсилә, о чүмләдән али төһсил мүәссисәләринин феалиҗјетинә нүфуз етмәк сәләһиҗјети олан дөвләт органларынын чоһлуғундан нараһат оларағ көстәрир ки, «белә идарәәтмә форма вә методлары азтөһсирли олур, чоһлу мәнфи һалларла мүшаһидә едилтир, ишин сон нәтичәсинә - мәһзунларын билик, бачарыпларынын вә һөҗата һазырланмаларынын кеҗфиҗјетинә, деҗеринә исә конкрет оларағ һеч кәс чавабдәһлик дашымыш» [13; сәһ 17].

Азәрбаҗчан Республикасында төһсил системинин төһкилләшдирилмәси һағында Азәрбаҗчан Республикасы Президентинин 13 иҗун 2000-чи ил тарихли фәрманында [14] да өзүнә јер тапан бу мәсәлә али мәктәпләрә идарәәтмәдә мүстәгиллик верилмәсинин вачиблиҗини бир даһа вурғулады.

Әлбәттә, әкәр өлкәдәки өзәл али мәктәпләрин өзәллиҗи әсл мәһнада сахланыларса, дөвләт али мәктәпләринә јухарыда көстәрилән вә Төһсил Ганунунда да јер алмыш мухтариҗјетин, мүстәгиллиҗин верилмәси али мәктәпләрин идарәолунмасында ирәлиҗә атылмыш аддым оларды.

Амма өзәл али мәктәпләрин бу күнкү вәзиҗјетиндә, башга сөзлә өзәл али мәктәпләрин өзәллиҗи мөһдудлашдырылдығы һалда, дөвләт али мәктәпләринә белә мүстәгиллиҗин (...төләбә гәбул планыны мөҗҗәнләшдирмәк, мүстәгил гәбул апармағ, өз елми адларыны төһсис етмәк вә с.) верилмәси өлкәдә өзәл али мәктәпләрдә олан реал мүстәгилликдән гат-гат чоһдур вә бу да төһби ки, мәнтигә вә төһсицдә дүнја төһрүбәсинә јад бир һалдыр.

Өзэл али мөктөблөрүн идарә олунмасына кәлдикдә исә гејд етмәлијик ки, бу али мөктөбләр али мөктөбин тө̀сисчиси төрәфиндөн идарә олунур (тө̀сисчи башга бир шәхси ректор тө̀жин едә биләр) вә али мөктөбин идарә олунма гәјдалары өз низамнамәсилә тәнзимләнир. Тәбии ки, јухарыда идарәетмә һагтында бәһс едәркән кәстәрилән харичи вә дахили мүһит тө̀сири өзәл али мөктөбләрә дә аиддир. Лакин бурада һәмин тө̀сиредијичи амилләрин тө̀сир ардычылыгылары вә тө̀сир сәвијјәси дөвләт али мөктөбләриндә олдуғундан фәгләнир. Дөвләт али мөктөбләриндә ректор дөвләт башчысы төрәфиндөн вә ја дөвләтин јухары тәшкилатларынын разылығы алындыгдан сонра формал олараг төһсил назиринин әмри илә тө̀жин олундуғу һалда, бурада ректору тө̀сисчи тө̀жин едир вә али мөктөбин сонрақы идарәетмә механизминә ректор нәзәрәт едир. Гејд едәк ки, өзәл али мөктөбләрин бир сыра вачиб мәсәләләринә дөвләт органларыын нүфуз етмәси һаллары артыг «гануни» характер алмышдыр.

Өзәл университетләрин әсас өзәллији төләбә гәбулунун сәрбәст апарылмасындадыр. Лакин бу күн Азәрбајчанда төләбә гәбулу дөвләт али мөктөбләрилә јанашы, өзәл али мөктөбләрә дә мәркәзи бир орган - Төләбә Гәбулу үзрә Дөвләт Комиссијасы (ТГДК) төрәфиндөн апарылыр, гәбул планлары исә али мөктөбләрин өзләри төрәфиндөн верилсә дә, сон анда дөвләт органлары өз сөзүнү дејир.

«...Мәсәләни һансы исә дөвләт кабинетиндә отуран бир мә̀мур аглы кәсдији кими һәлл едир. Али мөктөбләрин өзүнүн вердији гәбул планлары һәмин дөвләт мә̀мурунун өз кабинетиндөн чыхмадан вә һеч бир мә̀јара әсасланмадан апардығы редактәдән сонра гүввәјә минир вә ичра үчүн ТГДК-ја кәндәрилир» [15].

Өзәл али мөктөбләрин тәдрис програмларынын дөвләт али мөктөбләриндә олдуғу кими Тәһсил Назирлијиндә тәсдиг олунмасы төләб олунур.

Тәдрис планларында вә үмумијјәтлә тәдрис просесиндә јениләшдирмә апармадан вә гәбул олунмуш стандартлардан кәнара чыхмадан көһнә ганунгајда илә разылашараг вә демәк олар ки, бу иш принципини доғру сајан бә̀зи өзәл али мөктөбләри ишин бу кедиши гане едир вә бунунда онлар кәләчәк мүвәффәгијјәтсизликләрини Тәһсил Назирлијинин үзәринә атмыш олурлар. Лакин бир сыра өзәл али мөктөбләр исә кениш дүнја төчрүбәсини нәзәрә алараг јени тәдрис програмлары һазырлајыр, бу тәдрис програмынын һәјата кечирилмәси просесинә өлкәмизин јүксәк сәвијјәли кадрлары илә бәрәбәр харичи өлкә мүтәхәссисләрини дә дөвәт едир вә беләликлә шаблс_лашмыш тәдрис програмларынын һәјата кечирилмәсинә мүәјјән алтернатив јарадырлар.

Бир сыра мәсәләләрдә (тәдрис програмларынын тәсдиги вә с.) дөвләт

Һуманитар сәмләрин өҗрәһилмәсинин ақтуал проблемләри

органлары чох принципиал мөвге тутмаса да, бәзи мәсәләләрдә (тәләбә гәбулу, гәбул планлары вә с.) бу органларын өзәл али мөктәбләрин өзәл-лијини мөһдудлашдырмаг истәји «јүксәк сәвијјәдәдир».

Функција

Функција критеријасындан данышаркән гејд етмөлијик ки, бу о бириләрә нисбәтән ән гејри-мүәјјән вә четин критеријадыр. Чүнки өзәл вә дәвләт али мөктәбләринин идарәетмә вә малијјә принципләрини кәстәр-мөк даһа асандыр, нәинки онларын функция-миссија-фәалијјәт спектр-ләрини бир-бириндән ајырмаг. Мөһз бу мәсәләдә дәвләт вә өзәл али мөк-тәбләрин бир-биринә говушмасы даһа гапалыдыр. Али тәһсил мүәссисәләринин функциялары барәдә бир сыра тәдгигатчылар мүәјјән мүлаһизәләр апармышлар.

Левј Даниел [4; сәһ 17] кәстәрир ки, «функција социал синфи тәбәгәләрә хидмәтлә, дәјәрләр вә үмумијјәтлә идеолокијаларла әлағәдар-дыр». Мүәллиф гејд едир ки, әкәр функцијалара тәриф вермөк олсајды белә, јенә дә һәр һансы функцијанын конкрет олараг дәвләт вә ја өзәл функция олдуғуну ајырд етмөк четин мәсәләдир.

П.Карстане, У.Ушакова [16] али тәһсилдә үмуми идарәетмәнин проб-лемләрини арашдырыр, фәалијјәт принципләриндән вә мүхтәлиф проблем-ләрә мөвчуд јанашмалардан сөһбәт ачыр. Мүәллифләр белә гәнаәтә кәлир-ләр ки, али тәһсил мүәссисәләринин фәалијјәт просеси әсаслы шәкилдә планлашдырылмалы вә ејни заманда бу просесин һәјата кечирилмәсиндә кәјфијјәт мәсәләси һәмишә өнә чәкилмәлидир.

Рәһим Ағамалыјев [12] бу фикри даһа да инкишаф етдирәрәк һәр һансы бир функцијанын һәјата кечирилмәси просесиндә 4 шәрти вурғу-лајыр. Мүәллифә кәрә, бу просес әввәлчә планлашдырылмалы, тәшкил олунмалы, әсасландырылмалы вә нөһәјәт бу просесә нәзарәт олунмалыдыр.

Сонра мүәллиф садаланан бу 4 мөрһөләнин һәр бирини ајрылыгыда изаһ едир вә онлары бир-бири илә әлағәләндирир вә кәстәрир ки, бу мәсәләдә кәјфијјәт фактору һәмишә дигтәт мәркәзиндә олмалыдыр.

Ајдындыр ки, али тәһсил мүәссисәсинин (истәр дәвләт, истәрсә дә өзәл) әсас мөгсәди өлкәнин (вә харичи тәләбәләр васитәсилә бәзи харичи шәкәләрин) инкишафыны тәмин етмөк үчүн дөврүн тәләбләринә ујғун кәдрларын һазырланмасыдыр.

Тәбии ки, бу али тәһсил мүәссисәләринин гаршысында дуран әсас мөгсәддир, лакин ајдындыр ки, бу мөгсәдә кедән јол хејли узундур. Она кәрә дә дәвләт вә өзәл али мөктәбләр сон бу мөгсәд бахымындан бир-бириндән фәргләнмәсәләр дә, бу мөгсәдә чатмаг үчүн онлар хејли фәргли бир маршрут - јол сечирләр вә бу јолда дәвләт органларынын онлара мүс-

бөт вә мәнфи тә̀сирләри өзүнү бұрузә верир. Мәһз бу мәсәләдә али мәктәбин фәалијәтинин әввәлки 2 критерија (малијјә вә идарәәтмә) илә вәһдәти өзүнү кәстәрир. Белә ки, гаршыја гојулан мөгсәдә чатмаг үчүн малијјә вәзијјәтинин вә идарәәтмәдә сәрбәстлијин ролу чох мұһүмдүр. Бу мәсәлә илә бағлы өзәл али мәктәбләрә нисбәтән дәвләт али мәктәбләринин вәзијјәти даһа ајдындыр. Дәвләтин там һимәјәсиндә олан дәвләт али мәктәбләринин малијјә проблемләри дәвләт бұдчәси вә өдәнишли тәһсил һесабына һәлл олунур вә мұвафиг дәвләт органлары тәрәфиндән бунлара нәзарәт олунур. Тәдрис план-програмы да ејнилә мұвафиг дәвләт органларында һазырланыб тәғдим олунур. Харичи әлагәләрин гурулмасы, харичә тәләбә кәндәрилмәси, харичдән тәләбәләрин гәбул олунмасы вә с. мәсәләләр бирбаша Тәһсил Назирлији васитәсилә һәјата кечирилир вә али мәктәб өзү артыг һәлл олунмуш мәсәләләрин садәчә ичрачысына чеврилир.

Бу мәсәләләрлә бағлы вәзијјәт өзәл али мәктәбләрдә башга чүрдүр.

Гәјд олундуғу кими, өзәл али мәктәбләрин сәрбәстлијинин әсас әләмәти сәрбәст тәләбә гәбулунун апарылмасыдыр. Лакин бу мәсәләдә дәвләт органларынын бирбаша иштиракы (Назирләр Кабинети Елм Тәһсил Шә`бәси, Тәһсил Назирлији вә нәһәјәт ТГДК) өзәл али мәктәбләрин дә гаршысында конкрет мәсәлә гојур, јә`ни өзәл али мәктәбләр мәһз дәвләт тәрәфиндән кәндәрилмиш абитуријентләри јүксәк сәвијјәли кадр кими јетишидрмәк програмына һәјата кечирмәли олурлар. Әлбәттә, абитуријентин дәвләт тәрәфиндән кәндәрилмәси, јохса али мәктәбин өзү тәрәфиндән кәтүрүлмәси формача әһәмијјәт кәсб етмир. Әсас мәсәлә онларын сечилмә принципндәдир. Кечмиш тәчрүбә кәстәрир ки, али мәктәбләрин өзләри гәбул апардығлары вахт гәбул олан тәләбәләрин сәвијјәси ТГДК тәрәфиндән кәндәриләнләрдән хејли јүксәк олурду вә бу да мәһз јүксәк сәвијјәли кадрларын һазырланмасы просесиндә мүсбәт башланғыч кими гижәтләндирилә биләр.

Беләликлә, дәвләт өзәл али мәктәбләрин фәалијјәтинә һәмишә нүфүз едир вә бу нүфүзәтмә јүксәк сәвијјәли кадр һазырланмасы просесинә, јә`ни али мәктәбин баш мөгсәдинә өз тә̀сирини кәстәрир.

Мәсәлә бу тә̀сирин мәнфи вә ја мүсбәт олмасындадыр. Фикримизчә, һәлә өз дәсти-хәттини тапа билмәмиш, али мәктәбләр арасында өзүнү сүбут едә билмәмиш, сәвијјәли тәдрис план-програмы бахымындан алиликдән чыха билмәјән өзәл али мәктәбләрә белә нүфүзәтмә мәсәләнин мөјјән мә`нада хејринә олурса, габагчыл өзәл али мәктәбләрин ишләринә белә нүфүзәтмә јүксәк сәвијјәли кадр һазырланмасы просесинә мәнфи тә̀сир кәстәрир.

ГЕЈДЛӘР

1. Geiger, Roger. Private Sectors in Higher Education: Function, and Change in eight countries. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 1986.
2. Geiger, Roger. «Public and Private Sectors in higher education: a comparison of international patterns», Higher education, 24: 1988.
3. James Estelle. «The Public /Private Division of Responsibility for Education. An International Comparison, Mimeo, 1984.
4. Levy, Daniel. Higher Education and the State in Latin America: Private challenges to Public Dominance. Chicago: University of Chicago Press, 1986.
5. Levy, Daniel. «Private and Public: Analysis amid ambiguity in higher education» in Levy D. (ed). Private Education: Studies in Choice and Public Policy. New York and Oxford: Oxford University Press, 1986.
6. Азербайджанский государственный университет им.В.И.Ленина, первое десятилетие, 1919-1929. Баку, 1930, стр.5.
7. Т.А.Мусаева. Революция и народное образование в Азербайджане. (Очерки истории развития народного образования в Азербайджане. 1920-1940гг.), Баку, 1979.
8. William Bowen. The Economics of Major Private Universities, Berkeley: The Carnegie Commission on higher education, 1968.
9. Richard C. Axt. The Federal Government and Financing Higher Education. New-York: Columbia University Press, 1952.
10. Азербайжан Республикасы Тәһсил Гануну, 1993.
11. Х.Синкотта, Р.Холден, Д.Гивенз. «Системы образования в США», Национальная комиссия по повышению качества образования. Отдел учебных програм информационного агентства США, Виена, 1998.
12. Рәһим Ағамалыјев. Азербайжан тәһсили XXI әсрә доғру. Идарәетмә, приоритетләр, ислаһатлар. Бақы, 1998.
13. Заһид Гаралов. Азербайжан тәһсиллини нечә көрмәк истәрдим? // Азербайжан мәктәби. - № 6, Бақы, 1997.
14. Азербайжан Республикасында тәһсил системинин тәкмилләширилмәси һаггында Азербайжан Республикасы Президентинин фәрманы // «Азербайжан» гәзети. - №134, 14 ијун, 2000.
15. Сәләһәддин Хәлилов. Совет тәһсил системинин галыглары вә мүстәғил тәһсил сијасәти // Халг гәзети, 18 апрел, 1998.
16. П.Карстанье, У.Ушаковой. Управление в образовании. Проблемы и подходы. Москва, 1995.